

„STABAT MATER” (?)

Jegyzetek egy Pázmány-prédikációhoz

BARTÓK ISTVÁN

*Stabat mater dolorosa
juxta crucem lacrimosa
dum pendebat Filius
cujus animam gementem
contristatam et dolentem
pertransivit gladius*

JACOPO DA TODI(?), 13. század

A jámbor költő szekvenciájában – akárki is lett légyen, hiszen vannak, akik vitatják Jacopo da Todi szerzőségét – a keresztfa tövében álló Fájdalmas Anya leírásában János evangéliumának szavai csengenek vissza: „stabat autem iuxta crucem Iesu mater eius et soror matris eius Maria Cleopae et Maria Magdalene” A modern katolikus fordítás szerint: „Jézus keresztje alatt ott állt anyja, anyjának nővére, Mária, aki Kleofás felesége volt és Mária Magdolna.” (Jn 19, 25.)

A Vulgata szövege mellett alighanem a *Stabat mater* sok megzenésített változata is hozzájárulhatott a kép kialakulásához, amelyet irodalmi művek és képzőművészeti alkotások sokasága terjesztett el. A megrendítő jelenetet a legtöbben így látjuk magunk előtt: – Babits Mihály szavaival – „Állt az anya keservében / sírva a kereszt tövében, / melyen függött szent Fia [...]”¹

De vajon mindig mindenki így képzelte el? A következőkben két irodalmi példát hozok két különböző, egymásnak részben ellentmondó leírásra: Kelemen Didák és Pázmány Péter egy-egy beszédét. Nem indokolatlan e két szerző együttes említése, hiszen a régi magyar prédikációk szövegalkotási módszereit, az átvételek fajtáit keresve gyakori kettejük beszédeinek összevetése. Ezt a legtöbb példa alapján Maczák Ibolya végezte el. A feldolgozott prédikációk között szerepel Kelemen Didáknak az a munkája is, amelyiket jómagam szándékozom összehasonlítani

¹ A kezdősorok fordításait a régi magyar irodalomból idézi SZELESTEI N. László, *Áhítati irodalmunk szöveg-változatainak barokk kori jellegzetességeiről* = *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.* Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, 2012, 367–375; 375.

Pázmánnyal, kizárólag az általam választott szempont alapján: vajon valóban állt az anya a kereszt tövében? A két szerző felfogása közti eltéréseket jellemzőnek és lényegesnek tartom.

Maczák Ibolya megállapítja: „Kelemen Didák *Buza fejek* című kötetében megjelent Nagypéntekre való második prédikációjának legfőbb compilációs forrásának sokáig Pázmány Péter második nagypénteki beszédét tartotta a szélesebb közönség számára hozzáférhető szakirodalom. A későbbiekben azonban igazolást nyert, hogy e beszéd legfőbb forrása az úgynevezett Makula nélkül való tükör című kegyességi mű.”² Az alapos összevetések után leszögezi: „A Kelemen-kötet második nagypénteki prédikációjának másik jelentős forráscsoportját képviselik Pázmány Péter hasonló témájú prédikációi.”³ A szerző a tárgyalt beszéd harmadik forrásaként figyelembe veszi Guilielmus Stanihurstus (Guillaume Stanyhurst) egy munkáját is. Pázmány hasonló témájú beszédeit illetően erre a következtetésre jut: „Közülük főként az elsőt, »A' Christus szenvedésinek egész rendirül« szót használta fel a minorita szerző, szó szerinti átvételeket alkalmazva.

Pázmány második nagypénteki beszédéből (»Mit kel a Christus szenvedésében szemlélnünk; és abból minémű hasznót kell vennünk«) egészen rövid részt használt fel a minorita hitszónok: [...]»⁴

Az első hivatkozott Pázmány-prédikációból Maczák Ibolya nem kevesebb, mint 75 átvételt lokalizált, melyek táblázatos összefoglalása után megállapíthatta: „[...] a minorita hitszónok Pázmány első nagypénteki beszédének csaknem minden lapjáról felhasznált egy pár sort.”⁵

Tasi Réka ugyancsak részletesen foglalkozik Kelemen Didák második nagypénteki prédikációjával, szintén Pázmány hasonló témájú beszédeivel összehasonlítva.⁶ Azokra a kérdésekre fókuszál, amelyek „az affektusok szerepét és a hypotyposis működését” hangsúlyozzák, „azzal a szemponttal kiegészülve, hogy a narrativitás és a nagyfokú szemléletesség mellett a pragmatikai alakzatok segítségével megragadható, leírható dramatikusságot is bekapcsolja ebbe a kérdéskörbe.”⁷

Rátérve most már az általam kiválasztott részek összehasonlítására, visszafelé haladok az időben, először Kelemen Didák szóban forgó munkájából idézek néhány részletet. Elsőként azt a jelenetet, amelyik mintegy előlegzi a Golgotán történendőket: „Fordítsuk már szemeinket a szomorú Anyára, a Boldogságos Szűz Máriára,

² MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, h. n. [Szigetmonostor], WZ Könyvek (Szépmíves Bt.), é. n. [2010], 118–119.

³ *Uo.*, 127.

⁴ *Uo.*, 127–128.

⁵ *Uo.*, 128–130.

⁶ TASI Réka, *Az isteni szó barokk sáfárai*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 167–187.

⁷ *Uo.*, 169.

kinék midőn megjelentette volna az édes Jézus, hogy immár szenvedésének elközelített ideje, s keves ideig lehet véle, megkérde a szentséges Szűz, micsodás halált akarna szenvedni?”⁸ Miután Jézus előrevetítette a nagypénteki eseményeket, a prédikátor az égiekhez fordul, hogy próbálják meg ők leírni Mária megrendülését: „Ó Istennek szent angyali! Mondjátok meg ti, minémű fájdalmat érzett a szentséges Szűz, ezeket hallván, s mely keserves jajgatással siratá szent Fiát; és a nagy bánat szívét elfogván, leesék a földre, mint egy holt, csak nézi vala szent Fiát; de sok ideig nem szólhata; midőn pedig annyira magához jött vala, hogy a szót megérthetné, nagy édességgel megölelé az édes Jézus, és felemelvén kegyesen szent Anyját, vigasztalá [...]”⁹

Szűz Mária tehát – Kelemen Didák szerint – már a várható szenvedések hallatán „leesék a földre, mint egy holt”, „sok ideig nem szólhata”; az is időbe telt, amíg „annyira magához jött vala, hogy a szót megérthetné”. Mindezekből logikusan következik, hogy amikor a szörnyű események valóban bekövetkeznek, ismét elalél. Itt a prédikátor még hosszasabban, az orvosi diagnózis pontosságával részletezi az eszméletvesztés jeleit: „De hogy valami kis részét fájdalomnak megismérhessük, maga akarta értésünkre adni, mondván: Midőn szent Fiam halála eljött volna, mindjárt kezeim megszibbadtak, szemeim megsetétültek, orcám, mint a holt, elhalványodott, füleimmel nem hallottam, szám megnémult, lábaim megerőtlenedtek, a testem mint a holt földre esett. Midőn pedig a szomorú Anya az ájulásban magához jött volna, mit mívelt akkor, az maga szavait hozom elé, kit Szent Brigyittának mondott: Mikor, úgymond, a földről felköltem és megláttam szent Fiamot, mint poklost a keresztfán [...] Mert a keseredett szent Szűz a kereszt elejébe álapodék és siralmas szemmel, véres könnyvei hullatásával siratja vala szent Fia halálát.”¹⁰

Feltűnő az áulás tüneteinek hosszas felsorolása. Ehhez képest – úgy tűnik –, mintha a prédikátor csak a hagyomány kedvéért utalna rá röviden, hogy Szűz Mária végül „az ájulásban magához jött”, „a földről felkölt”. Így tehát itt is felvillan a jól ismert kép: a Fájdalmas Anya „a kereszt elejébe álapodék” – azaz „stabat mater”.

Ami „Pázmány hasonló témájú beszédeit” mint forrásokat illeti: a két nagypénteki prédikációval kapcsolatban – Maczák Ibolya buzgalmának köszönhetően – egészen nyugodtak lehetünk, világosan látjuk a kompiláció módját. Tasi Réka vizsgálatai nyomán pedig megbizonyosodhatunk róla, hogy az összehasonlított szerzők „mindketten »a passió teljes rendi«-nek előadását vállalják, ennek ellenére már a felütésben is eltérő narratívát teremtenek”,¹¹ és az elemzést folytatva újabb egyezésekre és különbségekre derül fény.

⁸ KELEMEN Didák, *Nagypénteki második prédikáció = Régi magyar prédikációk: 16–18. század, összeállította SZELESTEI N. László*, Bp., Szent István Társulat, 2005, 194–216; 207.

⁹ *Uo.*, 108.

¹⁰ *Uo.*, 215.

¹¹ TASI, *i. m.*, 171.

A következőkben egy olyan Pázmány-szöveget idézek, amelyik Kelemen Didákhoz képest – mint fentebb említettem – további lényeges eltéréseket mutat. A szenvedéstörténet eseményeit taglaló prédikációk közé sorolhatjuk a „Christusnak hét szavairól mellyeket a keresztfán mondott” szülő beszédet. Szorosan a témánkhoz tartozik a „III. szó: Asszony, ihon a te fiad; és a tanítványnak monda: ihon a te anyád”, annál is inkább, mivel ez a részlet a korábban idézett evangéliumi szakasz („stabant autem iuxta crucem Iesu mater eius et soror matris eius Maria Cleopae et Maria Magdalene”, Jn 19, 25) egyenes folytatása („cum vidisset ergo Iesus matrem et discipulum stantem quem diligebat dicit matri suae mulier ecce filius tuus deinde dicit discipulo ecce mater tua [...]”, azaz: „Amikor Jézus látta, hogy ott áll az anyja és szeretett tanítványa, így szólt anyjához: »Asszony, nézd, a fiad!« Aztán a tanítványhoz fordult: »Nézd, az anyád!« [...]” Jn 19, 26–27.)

Pázmány a szóban forgó jelenet körülményeit a következőképpen írja le: „Mária pedig, ily nagy szomorúsággal teljes lévén, Stabat; nem verte földhöz magát; nem ájult-el bánattyában; hanem a Kereszt-mellet állott; a Keresztet ölelte, csókolta; Szent Fiának lefolyó verét tisztelettel szedte fejére és egyéb ruhájára: tekéletes hittel elmélkedvén a Szent Keresztnek mélységes titkairól. Tudta jól Bóldog Asszony, hogy nem annyira a vas-szegek, mint a nagy szeretet, szegezze Christust a Kereszthez. Tudta, hogy a Kereszt, oltára a fő-papnak; mellyen Istent engesztelte: az ördögöt meggyőzte; a halált megölte. Tudta, hogy rövid nap, a kinek öröme, a gyalázatok dücsösségre, a sebek győzedelemre, a halál életre fordul. És ez okon, stabat; igaz hittel, tekéletes reménységgel vastagíttatván, el nem esett, fenállott a Christus Kereszti-mellet. És ennyibánattyában-is, meggyőzte az anyai indulatokat: és hála-adással szenvedte, hogy az Istennek elvégeztetett akarattya bétellyesedik Szent Fiában.”¹²

Az idézett részlet önmagában is tökéletes kompozíció, retorikai remekmű. A leg hangsúlyosabb helyeken, az elején és a végén szerepel a legfőbb tekintély, az Evangélium által hitelesített tény, magyarázólag amplifikálva: Szűz Mária „Stabat; nem verte földhöz magát; nem ájult-el bánattyában; hanem a Kereszt-mellet állott”; később, mintegy keretezve a jelenet üzenetének kifejtését, és a külső körülmény ismétlésével nyomatékosítva a lényegét: „stabat; [...] el nem esett, fenállott a Christus Kereszti-mellet.”

Összehasonlítva Kelemen Didák szövegével, nyilvánvaló a különbség: míg Kelemen az „eszméletvesztés-állás” kérdésében az „is-is” álláspontra helyezkedett (bár, mint sejthető, az elalélás aprólékos részletezése mellett „a kereszt elejébe állapotást” mintha csak az illendőség kedvéért említette volna), Pázmány kétszer is határozottan hangsúlyozza, mégpedig – aligha véletlenül – a Vulgata szavával: Szűz Mária „stabat”. Ráadásul mindkét alkalommal az ájulás lehetőség-

¹² PÁZMÁNY, *Christusnak hét szavairól mellyeket a keresztfán mondott; III. szó: Asszony, ihon a te fiad; és a tanítványnak monda: ihon a te anyád* = P. P., *Válogatás műveiből, Prédikációk, Első rész*, vál. ÓRY Miklós, SZABÓ Ferenc, VASS Péter, Bp., Szent István Társulat, 1983, 310–313; 312.

gével szembeállítva, azt elvetve. Ennek az ellentétnek a kiemelése akár polemikusnak is tűnhet: mintha Pázmány az eszméletvesztés híveivel vitatkozna Nehezen hihető, hogy a jövőbe látott, és Kelemen Didák közel száz évvel későbbi álláspontját akarta cáfolni. Az viszont elképzelhető, hogy ismerhetett olyan korábbi hagyományt, amelyik megegyezett a Kelemen által később megfogalmazottakkal, és azzal szállt vitába.

Ami a kérdés mentalitástörténeti vonatkozásait illeti: a téma megjelenítésének alakulásában fontos szerepet tulajdonítanak a misztikus szemléletnek. Ikonográfiai szempontból: „A 13–14. sz.-ban a misztikus vallásosság egyre inkább elnyelődött Krisztus szenvedésében és halálában [...] s ennek hatására megváltozott a Keresztrefeszítés ábrázolása is: a megfeszített Krisztus alakjában, akinek ettől kezdve töviskorona van a fején, a Megváltó szenvedését és halálát domborítják ki.” A testi és lelki megpróbáltatások, az erős érzelmi felindulás hangsúlyozása a jelenet többi szereplőjére is kiterjed: „Mária fájdalomtól alétan roskad össze a kereszt tövében, János és a többi asszony támogatja.”¹³ A misztikus szemlélet terjesztéséhez jelentős mértékben hozzájárultak a Kelemen Didák által is hivatkozott Szent Brigitta látomásai. A fájdalmában összeroskadó Szűz Mária leírására alighanem sok más példát is lehetne hozni a kegyességi irodalomból, amelyeket Pázmány jól ismerhetett – mint ahogy bizonyára az általa képviselt, az Evangélium szavaihoz szigorúan ragaszkodó álláspontra is.

Mindezek felderítésére és hosszas kifejtésére ez alkalommal nincs mód, mindössze néhány párhuzam említésére. Gábor Csillának köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet a kérdéshez kapcsolódó fontos helyekre a régiségből. A misztikus hagyomány már középkori irodalmunkban megjelenik: a Debreceni kódex Bonaventurát követő szövegében Mária elájul – igaz, nem a kereszt alatt, hanem a keresztúton. Pázmány felfogásával megegyező előadásra is van példa: Illyés András Avancinus-fordításában nyomatékos hangsúlyt kap, hogy Szűz Mária áll a kereszt tövében, és ez az erősségét mutatja. Marosvásárhelyi Gergely sem szól összeroskadásról, hanem Mária fájdalmának nagyságát ecsetelve arra figyelmezteti a kegyes olvasót, hogy a Máriához hasonló erővel és hősiességgel viselje a ráért szenvedéseket.

Végezetül visszatérve az általam összehasonlított szerzőkhöz: Pázmány szövegéből világosan kitűnik, hogy a „stabat” melletti állásfoglalás a megváltás teológiai tartalmát erősíti. Szűz Mária megértette „a Szent Keresztnek mélységes titkait”: Krisztus a kereszttáldozattal „az ördögöt meggyőzte; a halált megölte [...], a gyalázatok dücsösségre, a sebek győzedelemre, a halál életre fordúl”. Szűz Mária „ez okon [...] igaz hittel, tekéletes reménységgel vastagíttatván [...] ennyibánattyában-is, meg-

¹³ *Keresztrefeszítés = A keresztény művészet lexikona*, szerk. Jutta SEIBERT, Bp., Corvina Kiadó, é. n. [1986], 169–174; 173. A művészettörténeti vonatkozásokról részletesebben: TUSKES Anna, *Cruciatio: Fordulópontok a középkori festett Keresztrefeszítés-ábrázolás történetében*, Vigilia, 67(2002), 4. szám, 274–280.

győzte az anyai indúlatokat: és hála-adással szenvedte, hogy az Istennek elvégeztett akarattya bétellyesedik Szent Fiában.” Ahogy később ugyanebben a prédikációban Pázmány ugyanezekkel a szavakkal fordítja az Evangéliumot: „Consummatum est: Bétellyesedett; vagy elvégződött.”¹⁴ Ez a jelenet igazán fontos üzenete.

Pázmány Péter és Kelemen Didák írásművészetét összevetve a kiemelt részletek alapján is érzékelhető a különbség lényege. Kelemen terjengős, túláradó érzelmektől átfűtött leírásában az anyai fájdalom kerül a középpontba; annak nemcsak lélektani ábrázolása, hanem látható, fizikai megnyilvánulásainak részletezése is. Mintha ezek a vonatkozások jobban érdekelnék, talán a hallgatóság megindítására is ezek ecsetelését tartotta alkalmasabbnak. Pázmány viszont ennél többet nyújt: rövidebben, tömörebben, de az emberi tényező és a magasabb szempont, az üdvtörténet legfőbb tanulságának összefüggését érzékelteti az idézett néhány sorban. Tegyük hozzá: mind a vallási tanítás, mind a retorikai megoldás, az irodalmi megformálás tekintetében a legmagasabb szinten.

¹⁴ PÁZMÁNY, *i. m.*, 319.